

Віктор СЕДИХ, Тамара ГРИЩУК

До питання про організацію єдиного українсько-російського алфавітного каталогу (за матеріалами Інструкції ХДНБ ім. В. Г. Короленка)

У статті висвітлюється сучасне вирішення проблеми введення єдиного алфавітного каталогу на документи українською та російською мовами, а також коментуються інструктивно-методичні рекомендації, розроблені відділом обробки фондів та організації алфавітних каталогів ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Бібліотечна каталогізація завжди буде актуальною проблемою, оскільки без каталогів бібліотека неспроможна виконувати властиві їй функції: комплектування, зберігання, використання фондів, бібліотечно-бібліографічне обслуговування тощо. Вони постійно вдосконалюються, наповнюються новим змістом. В умовах інформатизації суспільства фахівці цілком справедливо переймаються проблемами комп'ютерної каталогізації. Сьогодні створюються локальні, мережеві електронні каталоги – серце АБІС – діють чи проєктуються центри корпоративної каталогізації, триває перепідготовка каталогізаторів-традиціоналістів на операторів машиночитуваних інформаційно-пошукових систем (ІПС). З часом звичайні карткові каталоги-інвентарі, тобто такі, що відображають тільки власні фонди, перетворюються на зведені (такою має бути сутність електронного каталогу). Отже, здійснюється одвічна мета бібліотекарів – швидко отримувати відомості про документи, відсутні у своїй бібліотечі.

В Україні ще довгий час паралельно з електронними каталогами будуть «працювати» традиційні, карткові, які мають перед ЕК певні переваги, тому й не «відмерли» [1].

Серед бібліотечних каталогів особливе місце займають алфавітні. Вони завжди створюються першочергово, а з часом стають головним довідковим апаратом бібліотеки. Організовані за абеткою перших елементів бібліографічних записів (авторів чи назв творів), вони є зовнішньою пам'яттю наших читачів. Річ у тім, що людська пам'ять довго зберігає у своїх «нетрях» головні пошукові ознаки твору чи імені автора, чи назву). Отже, алфавітні каталоги завжди готові «нагадати» і допомогти отримати власне документ.

Якщо традиційні каталоги (систематичні, предметні) негайно реагують на зміни у змісті документів, то алфавітні – на зміну в їх мові. Інакше не може бути, оскільки їх інформаційно-пошуковою мовою (ІПМ) є алфавіт певної природної мови, тому всі читацькі, читацько-службові АК організовані за мовним принципом. Реально

це означає, скільки мов представлено у фонді, стільки має бути каталогів (або мовних рядів у єдиному АК).

Однак в Україні згідно з Інструкцією Міністерства культури УРСР про каталоги і картотеки обласних бібліотек рекомендується вести єдиний АК для книг українською і російською мовами (ці рекомендації були розповсюджені по всім бібліотекам республіки). Детально методика організації єдиного каталогу була розкрита у розділі VII «Єдиних правил опису творів друку...» [2], коментувалась у статті П. Чекаліна [3]. Хоча АК вважався єдиним, та пріоритет віддавався російській мові. Звідси й назва ІПМ «російсько-українська абетка» чи, наприклад, твори зарубіжних авторів, що були опубліковані у перекладі українською і російською мовами, пропонувалось розміщувати у каталозі, починаючи з російськомовних видань.

Однак зміна політичного статусу України, визнання української мови державною зумовили й зміни у методиці організації, ведення та редагування єдиних АК. Не дивлячись на більші обсяги російськомовної частини АК, багато українських бібліотек роз'єднали на окремі каталоги єдиний каталог, тобто повернулись до мовного принципу його організації. Але переважна більшість вітчизняних бібліотек веде єдиний українсько-російський каталог, користуючись застарілою методикою та усвідомлюючи, що потрібні зміни.

Колектив відділу обробки й організації алфавітних каталогів ХДНБ ім. В. Г. Короленка декілька років намагається розв'язати цю проблему, гострота якої обумовлюється статусом Бібліотеки. Вона є науково-методичним центром великого східного регіону України. Отже, до певної міри, відповідальна за якість бібліотечно-бібліографічних технологій, у т. ч. каталогізацію. По-друге, у складі системи каталогів і картотек ХДНБ налічується 18 читацько-службових українсько-російських АК, різних підфондів, які мають бути зразком для інших бібліотек регіону.

Результатом багаторічної роботи Відділу щодо вдосконалення алфавітної каталогізації стала технологічна Інструкція «Порядок розстановки бібліографічних записів в алфавітному каталозі у загальному українсько-російському алфавіті» [4]. Вона не містить принципових змін у розстановці бібліографічних записів документів. Її рекомендації підготовлені на основі вищезазначених «Єдиних правил ...» та власному, а також іншо-

Сєдих Віктор Васильович, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК, канд. пед. наук,

Грищук Тамара Михайлівна, гол. бібліотекар відділу обробки фондів та організації алфавітних каталогів ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

му досвіді роботи українських бібліотек. Але тепер Інструкція базується на панівній ролі української мови як єдиної державної. До того ж, вона має універсальний характер, тобто розрахована не тільки на АК ХДНБ ім. В. Г. Короленка, але й на всі бібліотеки з незначними фондами та каталогами.

Авторські комплекси єдиного каталогу відповідно до мови документів можуть бути двомовними чи, звичайно, одномовними (укр., рос.), послідовність яких визначає спільний українсько-російський алфавіт: А Б В Г Д Е Є Ж З І Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Я (за основу взятий російський алфавіт, до якого приєднані українські букви). Доречно запропонувати й іншу спільну абетку: А Б В Г Д Е Є Ж З І Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Я. На наш погляд, вибір того чи іншого варіанта не є вирішальним, але останній має більше підстав вважатись українсько-російською абеткою.

Як будь-яка інструкція, ця містить пропорції, багато прикладів стосовно загальних правил розстановки бібліографічних записів, на яких ми не будемо засереджувати увагу фахівців, оскільки кожному професіоналу-каталогізатору вони відомі. Звернемо увагу на організацію, структуру, зміст та оформлення комплексів індивідуального та колективного авторів єдиного каталогу.

Авторські комплекси – це головні компоненти АК як системи (є інші комплекси, які утворені типовими, тематичними назвами). Саме вони дозволяють розкрити авторський склад бібліотечного фонду, забезпечують головні функції цього каталогу – повідомити, які твори автора представлені в фонді, та чи наявний конкретний документ, необхідний читачеві (сформульовані А. Паніцці у ХІХ ст.). За алфавітом об'єднуються всі записи документів, які мають однаковий заголовок. З цього приводу іронізували деякі бібліографи, називаючи АК формальною, примітивною бібліографією. Але кожному каталогізатору відомо, що створити повноцінний за змістом і формою авторський комплекс не просто, а редагування АК практично зводиться до удосконалення цих компонентів. Причому ця робота ніколи не припиняється, особливо щодо авторів, які мають розповсюджені прізвища на зразок Іванов, Петров, Шевченко тощо, тих, котрі писали під псевдонімами, криптонімами, та щодо установ, організацій, які час від часу змінюють свою назву. Такий комплекс має бути «чистим», тобто включати бібліографічні записи творів саме одного автора. До речі, чим АК крупніший, тим важче його «очистити» та удосконалити його структуру.

Ще важче сформулювати двомовний авторський комплекс, тобто зібрати під «одним дахом» усі твори одного автора та їх переклади російською чи українською мовами, оскільки записані різними мовами (хоча й близькими), якщо перші елементи бібліографічних записів цих документів не завжди співпадають. Наприклад,

Іваничук, Роман Іванович – Иваничук, Роман Иванович
Багалій, Дмитро Іванович – Багалей, Дмитрий Иванович
Харківський університет внутрішніх справ – Харьковский университет внутренних дел.

Протягом другої половини ХХ ст. були розроблені певні рекомендації стосовно їх організації, що спиралися, головним чином, на досвід різних бібліотек. Такий шлях у науці називають методом «спроб і помилок». Подібна ситуація вимагає розробки загальноприйнятих методичних положень.

Отже, що являє собою двомовний авторський комплекс? Це – бібліографічний покажчик творів одного автора, надрукованих українською і російською мовами, складний за структурою, тобто поділений на мовні ряди, а всередині мови збудований за типологією видань: від повного зібрання творів до окремих видань. Його повнота забезпечується не тільки відтворенням у каталозі всіх творів даного автора. Вона досягається їх зосередженням під якоюсь єдиною формою прізвища, а від інших робляться посилання та складаються, при необхідності, довідкові картки. Наприклад,

Алчевська, Христина Данилівна
див.
Алчевская, Христина Даниловна
Эварницкий, Дмитрий Иванович
див.
Яворницький, Дмитро Іванович.

Саме вони виявляють і усувають різночитання прізвищ розкривають псевдоніми, забезпечуючи уніфікацію авторського заголовка, сприяючи у процесі пошуку документа.

Та тільки цим повноцінність комплексу не забезпечується. Якщо автор має двомовні публікації, потрібно встановити його національно-культурну приналежність. Нікому не прийде в голову відобразити в АК твори М. В. Гоголя під українською формою його імені. Хоча він «наш», українець, але він видатний російський письменник тому, що писав свої твори російською мовою. Так само, як Г. П. Данилевський, В. Г. Короленко, К. Г. Паустовський та багато інших письменників і поетів.

Значно важче встановити таку приналежність стосовно вчених, де мова публікації не є вирішальною. Це, наприклад, дозволяє деяким російським вченим називати Г. С. Сковороду російським філософом. Ця проблема стосується перш за все наукової діяльності українських учених у часи Російської імперії, СРСР. Переважна більшість їх праць, особливо з природничих наук, була надрукована російською мовою.

Вважаємо, що потрібно виходити з критеріїв, що їх запропонувала Н. Гриб [5]. Комплекс оформлюється за українським варіантом прізвища, тобто мовою оригіналу, з відповідною подальшою структурою (український ряд, потім російський), якщо автор видавався хоч один раз українською мовою, і місцем більшості його видань була Україна. Отже, авторські комплекси М. І. Костомарова, Н. Б. Антоновича, О. О. Потебні, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова мають бути оформлені лише по-українськи. У той же час, твори українських учених, які жодного разу не перекладались українською мовою, будуть відображені під російською формою їх прізвищ (В. С. Іконников, І. Лінниченко, І. Каманін та інші). Але

з огляду на те, що їхні праці займають вагомe місце в українознавстві, ми пропонуємо від української форми їх прізвища дати посилання до російської. Це буде мати виховний, пізнавальний ефект, оскільки каталоги виконують не тільки інформаційно-пошукову функцію, але й пізнавальну. До речі, саме такий прийом застосовують у Львівській науковій бібліотеці НАН України ім. В. Стефаника [6].

Таким чином, бібліографічні записи творів одного автора, надруковані українською та російською мовами, розташовуються окремими рядами: спочатку українською мовою, а потім російською або навпаки. Згідно Інструкції, спершу розташовують записи на мові оригіналу. Мовні групи відділяються одна від одної окремими роздільниками з написами «Видання українською мовою», «Видання російською мовою». Так, спочатку ставлять картки з бібліографічними записами творів В. М. Винниченка українською мовою, а потім – у перекладах російською. Вони групуються у комплекс під українською формою прізвища автора. У межах кожної мовної групи записи документів розставляються згідно загальноприйнятих правил.

Бібліографічні записи російських авторів систематизуються у каталозі за роздільником під російською формою прізвища і розміщуються у такій послідовності: спочатку записи творів російською мовою, далі – українською. В Інструкції ХДНБ ім. В. Г. Короленка наведені відповідні ілюстрації (Т. Г. Шевченко, М. Т. Рильський, О. С. Пушкін).

Названі рекомендації широкорозповсюджені, але як показує досвід, не всі бібліотеки їх однаково застосовують. Є, наприклад, такі АК, де бібліографічні записи творів одного автора розставлені в алфавітному порядку назв незалежно від мови, якою вони надруковані. Причому, бібліотекарі переконані, що такий порядок розташування зручний для читачів, хоча він і порушує мовний принцип організації АК.

У випадках, коли форми написання прізвища автора українською і російською мовами різні, то складається посилання до тієї форми, під якою розташовані всі бібліографічні записи творів цього автора. Наприклад:

Мордовцев, Даниил Лукич
див.

Мордовець, Данило Лукич.

Починав Д. Мордовець свою літературну творчість поемою «Козаки і море», оповіданнями, написаними українською мовою. Але в часи Валуєвського циркуляру, Ємського указу відійшов від українського літературного процесу, став російським письменником. Під кінець життя казав: «Стоячи вже на порозі таємничої вічності мушу я привселюдно зложити мою покуту в тім, що мало послужив на користь моєму рідному краєві й його мові...». Отже, цілком закономірно записувати його творчість під українською формою прізвища. Такий методичний прийом стосовно й інших письменників з України вважаємо слушним, таким, що має виховне значення.

Щодо авторів, які представляють собою інші націо-

нальні культури (крім української та російської), то Інструкція ХДНБ пропонує, бібліографічні записи їх творів у перекладах українською і російською мовами розставляти у послідовності: українські, російські, навіть якщо українських перекладів значно менше. Ця пропозиція розрахована на перспективу. Сподіваємося, що з часом таких видань буде не менше, ніж у 1970-ті роки. Вона ілюструється багатьма прикладами з алфавітної каталогізації ХДНБ: Р. Гамзатов, Я. Купала, А. Моруа.

У деяких бібліотеках до індивідуальних авторських комплексів включають бібліографічні записи документів про автора, однак від цього потрібно відмовитись через неповноту персональної інформації та внесення невластивого для АК принципу предметизації.

Таким чином, утворення комплексів індивідуального автора не може бути формальним каталогізуванням. Одночасно здійснюється інтенсивна довідково-пошукова, навіть дослідницька робота щодо встановлення авторства та об'єднання всієї авторської спадщини в одному місці АК. Тільки таким чином організований каталог сповна реалізує притаманні йому функції та розширює інформативні можливості.

Забезпечити «чистоту» комплексів колективного автора простіше, оскільки для цього потрібно керуватись тільки таким критерієм, як відповідне підпорядкування установи чи організації. Це означає, стверджує Інструкція, що матеріали одного авторського колективу, які надруковані українською та російською мовами, об'єднуються в одному комплексі, незалежно від мови, під українською формою заголовка. Отже, одночасно від російської форми заголовка подається посилання:

Харьковский гос. агрономический ун-т
им. В. В. Докучаева
див.

Харківський держ. агрономічний ун-т
ім. В. В. Докучаєва.

Усередині комплексу спочатку розміщуються записи документів мовою оригіналу, а потім – у перекладі. У свою чергу, всередині мовних рядів бібліографічні записи розставляються за алфавітом структурних підрозділів.

...М-во внутренних дел	...Конституция (1996)
...Законы	...Главная гос. налоговая инспекция
...Верховный Суд	...Центральна виборча комісія (Київ)
Видання російською мовою	...Президент (1994 – Л. Д. Кучма)
...Фонд державного майна	...Конституція (1996)
...М-во освіти	...Держ. комітет статистики
...Законы	...Головна держ. податкова інспекція
...Держ. митна служба	

...Вищий арбітражний суд
 ...Верховний Суд

...Верховна Рада
 Видання українською мовою
 Україна...
 Украина

Офіційні видання установ та організацій, видані російською мовою, див. у каталозі під формою заголовка: Україна

Від російської форми назви колективу дається посилання.

Харківський національний ун-т
 про нього
 Центральна научна бібліотека

Факультет
 ...физико-химических наук
 ...испытателей природы

Общество
 Научно-исслед. сектор
 Лаборатория
 ...русского языка
 ...политической экономии
 ...геологии и палеонтологии

Кафедра
 Заочное отделение
 Циркуляр астрономической обсерватории № 15
 Фации и палеогеография юрских отложений
 Восточно-Сибирск
 Ученые записки
 Труды
 Протоколы заседаний Совета Императорского
 Записки
 Биологическая наука в университетах и
 Педагогических институтах Украины
 Актуальные вопросы методики преподавания
 Видання російською мовою
 Центральна наукова бібліотека
 Факультет

Кафедра
 Учені записки

Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3 т.
 Збірник статей до 100-річчя з дня народження
 І. Я. Франка
 Видання українською мовою

Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна

Однак, Інструкція робить виняток для відображення документів однойменних з'їздів, конференцій, нарад (їх окремі випуски, номери тощо) того чи іншого українського колективу, що видані українською і російською мовами. Бібліографічні записи таких документів рекомендують групувати в АК незалежно від мови і розставляти під українською формою заголовка даної установи, організації по порядку номерів з'їздів, конференцій тощо. Наприклад:

Київський медичний ін-т ім. О. О. Богомольця
 Наукова студентська конференція, 29-а. 1968

Київський медичний ін-т ім. О. О. Богомольця
 Наукова студентська конференція, 24-а. 1968

Київський медичний ін-т ім. О. О. Богомольця
 Наукова конференція аспірантів, 22-а. 1967

Київський медичний ін-т ім. О. О. Богомольця
 Наукова конференція аспірантів, 20-а. 1963

Киевский медицинский ин-т им. А. А. Богомольца
 Научная студенческая конференция, 18-я. 1958

Киевский медицинский ин-т им. А. А. Богомольца
 Научная конференция, 17-я. 1957

Научная конференция
 Кафедра
 Видання російською мовою

Праці
 Видання українською мовою

Національний медичний ун-т ім. О. О. Богомольця
 В 1997 р. перейменований з Українського держ. медичного університету, який був утворений на поч. 90-х років з Київського медичного інституту

Національний медичний ун-т ім. О. О. Богомольця (Київ).

Такий підхід можна пояснити тим, що читачі у процесі пошуку цих матеріалів практично не звертають увагу на мову публікації.

Так само Інструкція пропонує відбивати бібліографічні записи документів тимчасових колективів, їх з'їздів, конференцій, конгресів, симпозіумів тощо. Вони об'єднуються незалежно від мови в єдиний комплекс з українською формою заголовка, а всередині – записи матеріалів розставляються у хронологічній послідовності дат їх скликання. Наприклад:

- З'їзд ґрунтознавців і агрохіміків України
 (4; 1994; Харків)
- Съезд почвоведов и агрохимиков Украины
 (3; 1990; Львов)
- Съезд почвоведов и агрохимиков Украины
 (2; 1986; Харьков)
- 1 роздільник: З'їзд ґрунтознавців і агрохіміків України
 «Радиоэлектроника и молодежь в XXI веке».
 Междунар. Молодежный форум
 (4; 2000; Харьков)
- «Радиоэлектроника и молодежь в XXI ст.».
 Міжнар. Молодіжний форум
 (3; 1999; Харків)
- 2 роздільник: Радиоэлектроника и молодежь в XXI ст.
 Читання пам'яті Костянтина Івановича Рубинського
 (1; 1996; Харьков)
- Чтения памяти Константина Ивановича Рубинского
 (1; 1996; Харьков)
- 3 роздільник: Читання пам'яті К. І. Рубинського.

Від російської форми заголовка дається посилання до української, де розміщені всі видання колективу.

Съезд почвоведов и агрохимиков УССР
 див.

З'їзд ґрунтознавців і агрохіміків України

Посилальні картки розставляються у каталозі у відповідному місці за алфавітом першого, другого та інших слів.

Насамкінець – про відбір документів до комплексу колективного автора. Це питання в Інструкції не розглядається, але воно безпосередньо торкається проблеми формування повноцінних за змістом і структурою комплексів колективів.

Деякі з українських бібліотек намагаються згрупувати всі записи документів однієї установи чи організації, що неодноразово змінювала власну назву, під новим найменуванням колективу. Інші відбивають ці видання під відповідними формами (старими і новими), об'єднуючи їх у єдиний комплекс завдяки довідково-посилальному апарату. Перший варіант – читацького (популістського) спрямування, він полегшує споживачам АК пошук відомчих документів. Другий – впливає з природи каталогу цього варіанту, і його дотримується ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

За статусом заголовків колективного автора для АК такий самий, як і заголовків індивідуального. Цей підхід вирішує безліч організаційних та пошукових проблем шляхом формування вищезгаданих комплексів. Але їх зміст поповнюється різними об'єктами. Комплекс індивідуального автора містить праці тільки конкретної особи, які априорі мають бути разом, незважаючи на форму прізвища, відбиваючи її творчий шлях, персональний внесок у розвиток духовної культури. Комплекс колективного автора включає колективні праці організації, установи, ідентифікувати які спроможна тільки історична назва колективу. Зміна назви колективу – це зміна його статусу, функцій, структури, змісту роботи тощо. Так, Харківська державна академія культури з 1929 р. неодноразово змінювала назву: Харківський інститут політичної освіти, Інститут комуністичної освіти, Бібліотечний інститут, Інститут культури. Кожна з них характеризується власним, специфічним документопотоком, який краще структурується і розшукується під історичною назвою. А довідково-посилальний апарат, який зв'язує різні найменування, виконує функції генетичної пам'яті та інформації. Отже, вважаємо, що відомчі документи однієї організації чи установи потрібно відбивати під новою та ретроспективними назвами, звичайно під українською формою заголовка.

Пошук відомчих документів значно полегшує допоміжний покажчик заголовків колективних авторів, з організацією якого можна ознайомитись у статті Л. В. Гунько [8].

Інструкція ХДНБ містить також розділи, присвячені редагуванню, оформленню, де розкриваються основні напрями цієї роботи та відмінності цих процесів в єдиному АК. Акцент зроблено саме на відмінностях від традиційних робіт з редагування та оформлення АК.

Таким чином, у цьому документі відбита сучасна практика єдиної українсько-російської алфавітної каталогізації видань. Мабуть не всі рекомендації Інструкції будуть позитивно сприйняті фахівцями. Це природно, оскільки кожний бібліотечний каталог, у т. ч. АК, є імовірнісною ІПС, яка чутливо реагує на специфічне для конкретної бібліотеки макросередовище (регіон обслуговування). Звідси й неоднакові пропозиції. Крім того, досвід редагування показує, що чим більший за обсягом єдиний АК, тим складніше утворювати в ньому повноцінні авторські комплекси. Безумовно, що краще його роз'єднати на два окремих АК документів українською мовою та АК документів російською, якщо швидше він не буде конвертований у бази даних загального електронного каталогу. Але на часі, так вважає кафедра книгознавства та фондознавства ХДАК, зробити названу Інструкцію загальнодоступною, отже, її опублікувати, що сприятиме оптимізації каталогізування у сучасних бібліотеках.

Література

1. Ссдих В. В. До сучасних проблем бібліотечної каталогізації // Духовна культура в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., 24–25 січ. 2002. – Х., 2002. – С. 215–217.
2. Єдині правила опису творів друку і організації алфавітного каталогу для невеликих бібліотек. Пер. з 2-го рос. вид. з доп. для б-к України. – Х.; РВВ Кн. Палати УРСР, 1972. – 332 с.
3. Чекалін П. І. Питання організації єдиного алфавітного каталогу книг українською і російською мовами в бібліотеках України // Бібліотекознавство та бібліогр. – Х., 1971. – Вип. 11. – С. 31–37.
4. Порядок розстановки бібліографічних записів у алфавітному каталозі у загальному українсько-російському алфавіті: (Інструкт.-метод. рек.). – Х.: ХДНБ ім. В. Г. Короленка, 2002. – 18 с. – Машинопис.
5. Гриб Н. Сучасні проблеми редагування алфавітних каталогів // Бібл. вісн. – 1997. – № 5. – С. 14–16.
6. Дідик М. С. Удосконалення організації алфавітних каталогів // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 43–52.
7. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 421–422.
8. Гунько Л. В. Алфавітний покажчик заголовків колективного автора як допоміжний апарат при роботі з колективним автором // Зб. наук. ст. / ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2000. – С. 34–41.